

Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків

Анотація: У статті представлені різні точки зору на поняття «толерантність». Наголошується, що «толерантність» як якісна характеристика особистості, виступає однією із детермінант моральної поведінки. Стверджується, що саме підлітковий вік виступає одним із значущих періодів у психосоціальному розвитку людини і найбільш сприятливим для формування даної якості. Як і інші моральні якості, толерантність, не являється вродженою, а є набутою якістю і потребує динамічного розвитку, інтенсивного стимулювання та корекції.

Ключові слова: толерантність, цінність, підлітковий період, моральна поведінка.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми толерантності обумовлена тими соціальними, економічними, правовими, політичними, соціокультурними та іншими подіями, які сьогодні відбуваються у суспільстві. На даний час, як ніколи, відчувається загострення міжетнічних, міжконфесійних, міжкультурних та міждержавних протистоянь, в основі яких лежить неприйняття чужих поглядів, традицій, віросповідань, небажання прислухатися і приймати чужі думки, визнавати свої промахи тощо. Ці та інші мегаглобалізаційні процеси ставлять перед сучасним суспільством завдання формування такої особистості, яка б, за таких складних та нестабільних умов, була б здатна жити та конструктивно діяти, а також толерантно протидіяти різноманітним деструктивним впливам сучасного багатогранного соціуму. Особливу увагу необхідно приділяти розвитку та формуванню толерантності, як відповідної якості у підростаючої

особистості, зокрема у підлітків, оскільки даний період являється найбільш сензитивним у психосоціальному розвитку особистості і найбільш конструктивним для формування та розвитку такої якості. Період – який характеризується найбільшим індексом різноманітних відхилень в особистісному розвитку, спустошенню духовного світу, деформацією загальноприйнятих соціальних норм поведінки; коли підліток активно входить у доросле життя, наполегливо намагається освоїти різні соціальні ролі з інтенсивним формуванням та представленням своєї ідентичності (Б. Братусь, Л. Божович, М. Боришевський, І. Гоян, О. Музика, Л. Орбан-Лембрик, А. Петровський та інші). Відтак, подальша життєва позиція підлітка напругу буде залежати від ставлення його до світу в цілому, до себе та інших, від прагнення і готовності підлітка визнавати та приймати переконання і погляди інших людей, навіть тоді, коли ці переконання не зовсім схвалюються приймаються і на цій основі моделювати тільки нормативно схвалені акти власної поведінки, проявляти моральну поведінку.

Теоретичний виклад. На сьогоднішній час, не беручи до уваги достатньо вагомі дослідження, які стосуються проблем формування, розвитку та виховання толерантності у підростаючої особистості, все-таки, залишаються питання, які потребують більш детального вивчення. Насамперед, як зазначає А. Журавльов – перспективними на сьогоднішній час виступають дослідження ролі тих морально-психологічних феноменів, які мають визначальний вплив на мотивацію у груповій життєдіяльності, у різних формах соціальної поведінки; дослідження соціальної відповідальності і відповідальної поведінки у відношеннях між людьми і багатьох інших властивостей моральної свідомості, самосвідомості і моральної соціальної поведінки підростаючої особистості. Зокрема, відкритими залишаються питання основних компонентів структури толерантності, які мають прямий вплив на формування толерантних властивостей особистості, а також морально-етичних стандартів повсякденної поведінки. Також, недостатньо вивченим залишається віковий

контекст виховання толерантності, як такий, що є найбільш сензитивним до безпосереднього впливу щодо розвитку та виховання толерантності. Не викликає сумнівів і життєва актуальність проанансованої вище проблематики, практичне значення її подальшої розробки для сучасного суспільства.

На сьогодні, як надзвичайно складний та багатоаспектний феномен толерантність виступає об'єктом та предметом дослідження багатьох сфер наукового знання: філософії, політології, соціології, історії, етнографії, психології та інших суспільних дисциплін, що у свою чергу, дає нам можливість більш змістовніше розглянути дане багатогранне явище і зрозуміти його місце у системі знань про людину. Так, у своїх філософських дослідженнях даний феномен досліджували такі науковці, як Р. Валітов, В. Золотухін, Є. Магомедова і інші; у психолого-педагогічних дослідженнях – О. Асмолов, Г. Солдатова, Д. Леонтьєв і інші. Зокрема, значення толерантності у процесі виховання молоді висвітлювали І. Бех, Л. Вишневська, П. Комогоров, С. Литвинова, А. Скок та інші вчені. Особливу увагу проблемі формування міжетнічної толерантності учнівської та студентської молоді приділяли О. Аймангабетова, Г. Солдатова, В. Тишков, Л. Шайгерова. В Україні на важливість розвитку міжетнічної толерантності освітян та молоді вказували О. Грива, О. Кихтюк, Л. Кияшко, Л. Орбан-Лембрик та інші.

Надзвичайно змістовне та широке представлення сфери застосування даного багатогранного феномену підводить нас до проблеми його подальшого трактування та визначення, оскільки кожен науковий напрямок відображає тільки відповідну сторону значення даного поняття. А відтак, тільки у відповідному смисловому контексті дане поняття набуватиме більш чіткої конкретності. Так, з позиції філософії толерантність трактується як «терпимість до іншого роду поглядів, звичок, яка необхідна по відношенню до особливостей різних народів, націй і релігій» [22]. З погляду новітньої педагогічної галузі толерантність розглядається як «готовність щодо

усвідомлених особистих дій, які спрямовані на досягнення гуманістичних відносин між людьми та групами людей, які мають різні ціннісні орієнтації, стереотипи поведінки» [14]. У політичних науках толерантність – це «терпимість по відношенню до іншої думки, вчинку, позиції і одна із базових цінностей демократії» [6]. З точки зору культурології толерантність – це «терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки, звичаям, культурі, почуттям, ідеям, один із основних демократичних принципів, який нерозривно пов'язаний із концепціями плюралізму, свободи і прав людини» [21]. У загальній психології, розкриваючи зміст цього поняття толерантність представляється як «моральна якість особистості, що визначає терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їх етнічної, національної або культурної приналежності; здатність індивіда сприймати без агресії думки, судження, особливості поведінки і зовнішності іншої людини» [17]. У соціальній психології, при визначенні поняття толерантність акцент проставлений на суспільних та групових взаємовідносинах, а саме – «це здатність особистості або суспільства відноситися неупереджено до думок групи, які відрізняються від інших розповсюджених стереотипів» [18].

Також на сьогодні мають місце різні наукові точки зору щодо структури феномену толерантності. Беручи за основу дослідження Н. Асташової [2], І. Крутової [9], М. Максимової, Н. Кленової [12], Т. Таюрської [20], можна представити структуру толерантності як якості особистості, у вигляді взаємодії трьох компонентів: концептуально-ціннісного, особистісно-мотиваційного й діяльнісно-поведінкового. Як інтегральна характеристика особистості, толерантність включає такі компоненти, як: психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особових і групових цінностей [24]. Таке розуміння толерантності передбачає виховання психологічно стійкої, емоційно й етично зрілої особистості.

У дослідженнях С. Растватуєвої виділені стратегії, які відображають основний зміст концепту толерантності, виходячи із основних сфер

застосування даного поняття, які подані, зокрема, вище: 1) толерантність як психічна властивість особистості (терпимість, розуміння, воля, вихованість); 2) толерантність як спосіб поведінки; 3) толерантність як принципи поведінки (обов'язок, моральна потреба, норма, умова стабільності); 4) толерантність у цінністному етико-естетичному ключі (як цінність, гармонія, мистецтво, культура, міфи); 5) толерантність як життя, здоров'я, розвиток, еволюція [15]. Саме ці стратегії і дозволяють нам розглядати феномен толерантності від розуміння його як нервово-психічної стійкості, аж до його оцінки як морального імперативу особистості [13, с.7]. Саме через це багато дослідників привертають свою увагу і наголошують на тісному зв'язку толерантності і моралі. У чому ж специфіка такого зв'язку? Як стверджує І. Галицький, по-перше, у цьому аспекті толерантність можна визначити як якусь моральну чесноту. По-друге, толерантність як моральне поняття дозволяє підкреслити її ціннісну природу і зв'язок з моральним розвитком людини. По-третє, моральна толерантність як одна з форм толерантності, імпліцитно входить в усі соціокультурні форми буття толерантності, тому що мораль носить всеохоплюючий характер. По-четверте, моральна толерантність безпосередньо реалізується у сфері міжособистісних відносин, що мають характер неформального спілкування, а, правова або політична толерантність існують у сферах функціонально-рольового спілкування, у світі суспільних відносин. Тобто у нашому розумінні толерантність, як моральна якість особистості, в основі якої лежать знання етико-моральних норм і загальнолюдських цінностей та вміння використовувати їх у різних видах діяльності – це моральний імператив, який складається із сукупності установок на діалог, розуміння, прийняття «іншого» та міжособистісної взаємодії; основа моральної поведінки загалом.

Ще у свій час відомий давньогрецький мислитель Сократ наголошував, що обґрунтувати норму поведінки індивіда можна тільки його розумом і у цій нормі правильно витлумачене щастя індивіда буде гармонійно поєднується з інтересами суспільства. За таку норму поведінки Сократ

приймав добродійність (чинити добро). Відомий німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії І.Кант вважав, що саме завдяки моралі, яка, до речі, не є належністю вроджених прагнень, тому людина від природи ані добра, ані зла – здійснюється регуляція суспільних відносин, але не шляхом примусу, наставляння, а методом орієнтації людей на гуманні, добрі, справедливі стосунки, тобто через формування моральних цінностей [8].

Людина у своїх судженнях, у прийнятті відповідних рішень, у своїх подальших прагненнях та намірах щодо своєї поведінки орієнтується на цінності. Найбільш значущі для людини цінності визначатимуть її систему ціннісних орієнтацій. Саме ціннісний аспект феномену толерантності і полягає у розумінні його як суспільно-моральної і особистісної цінності. «Толерантність може бути проінтерпретована...як одна із базових культурних цінностей, універсальних поведінкових взірців, які передбачають не тільки зберігання і примноження багатообразності соціокультурної реальності, але і живу зацікавленість у специфіці іншого, її творче використання і примноження заради спільного блага» [10, с.160].

Відомий англійський педагог і філософ Дж. Локк у своїй фундаментальній праці «Послання про віротерпимість» включив толерантність як цінність у систему соціального регулювання відносин [11, с.91-134].

Відтак, толерантність, як суто індивідуальна властивість особистості, аж ніяк не означає відмови від своїх власних поглядів, принципів та переконань, навпаки, дана властивість мотивує особистість на більш глибоке і змістовніше розуміння себе і інших. «Міжособистісні відносини толерантної особистості характеризуються прийняттям інших людей, повагою, відкритістю, довірою, відсутністю прагнення щодо домінування, напористості; відмовою від категоричності оцінок і інтерпретацій у процесі спілкування; що проявляється у діалогічному спілкуванні» [25, с.237]. Ставлення людини до навколишніх людей, які живуть за правилами

моральності є основним у моральній поведінці. Згідно твердження Б. Ананьєва „ставлення до інших виникає швидше, ніж інші та стає підґрунтям для формування інших рис характеру..., і це можна вважати однією з центральних характеристик особистості” [3, с.52-73].

При аналізі ціннісної свідомості українського суспільства, Л. Семенюк наголошує на тому, що соціально-політичні процеси в українському суспільстві, особливо у другій половині 80-90-х років ХХ ст. спричинили досить сильну трансформацію свідомості у більшості населення країни, сформувавши нове ставлення до себе, до оточуючого середовища та його ціннісної системи [19, с.141]. У ХХІ столітті толерантність стає однією із моральних основ світової спільності.

Беручи до уваги, що найбільш інтенсивним у плані соціалізації підростаючої особистості виступає саме підлітковий період, вважаємо, що вивчення особливостей формування та розвитку такої якості особистості як толерантність має надзвичайно важливе значення для розвитку морально-етичної сторони поведінки підлітка. Окрім того, важливим є ще те, що саме у підлітковому віці за умов досягнення відповідного рівня самосвідомості відбувається інтенсивне накопичення моральних знань, досвіду, освоюються різні соціальні ролі та поведінкові патерни.

Отож, підлітковий вік – як найбільш критична епоха всього попереднього шляху, створення нової психічної організації, нової структури особистості на основі глобальної перебудови взаємовідносин із оточуючим світом, іншими людьми, із самим собою [7]. Саме підлітковий вік є найбільш сензитивним для формування морально-поведінкового аспекту саморегуляції поведінки. Окрім того, як відмічають деякі дослідники підліткового віку (Б. Братусь, Л. Божович, М. Боришевський, І. Гоян, О. Музика, Л. Орбан-Лембрик, А. Петровський та інші) для цього періоду важливим є сформованість морально-ціннісної сфери підростаючої особистості. Ціннісна сфера виступає тією психологічною інстанцією, яка бере безпосередню участь у всіх процесах, пов'язаних із саморегуляцією

діяльності та розвитком особистості. Численні дослідження доводять, що цінність, як внутрішня особистісна характеристика, відіграє важливу роль у регуляційних процесах [4]. Особистість підлітка формується як суб'єкт особистісної саморегуляції. Як стверджують Н. Хоува і В. Штраус, саме у підлітковому періоді підростаюча особистість засвоює основні цінності, які носитимуть глибинний, підсвідомий характер, будуть часто виражені нечітко за формою, у тому числі для неї самої, але матимуть неабиякий вплив на подальше життя, діяльність, поведінку. Саме підлітковий етап розвитку толерантності особистості, згідно тверджень Г. Теджвела, відрізняється від інших вікових періодів, а саме – висока міра залежності індивідуальних установок від установок референтних груп, загострене відчуття соціальної ідентичності, що передбачає розгляд толерантних і інтолерантних установок особистості у дискурсі «індивідуальне – соціальне». «Соціоцентризм» підлітка виступає основою для формування толерантних і інтолерантних установок [26].

Згідно твердження С. Рубінштейна, саме відношення до моральних норм може виступати у якості визначального моменту поведінки людини [16]. Моральна поведінка, як стверджує Л. Антілогова – і буде складатися із ряду соціально цінних вчинків індивіда по відношенню до суспільства, до інших людей. В основі яких будуть лежати моральні мотиви, дії, які регулюватимуться суспільними нормами і совістю людини [1].

Згідно твердження українського дослідника М. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм свідчить про наявність у неї діяльних моральних переконань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Людина як суб'єкт морального вибору, на думку вченого, не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює

суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями [5].

Особистість, згідно твердження М. Ясницького, представляючи собою динамічну систему, знаходиться у стані безперервних змін і розвитку. А досягнутий рівень розвитку особистості послідовно створює все нові і нові передумови для розвитку і вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій [23, с.25]. Цінність, яка набуває для індивіда найбільшої значущості і визначає ведучу спрямованість особистості [23, с.19].

Відтак одним із системотворчих компонентів, який і буде визначає моральну позицію підростаючої особистості, як систему особистісних смислів і цінностей буде виступати така якісна характеристика особистості як толерантність. Саме толерантність, як внутрішній моральний імператив, виступатиме однією із найбільш значущих детермінант моральної поведінки.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, як надзвичайно складний і багатоаспектний феномен толерантності, що предсталає собою моральну якість особистості, в основі якої лежать знання етико-моральних норм і загальнолюдських цінностей та вміння використовувати їх у різних видах діяльності; це свого роду моральний імператив, який складається із сукупності установок на діалог, розуміння, прийняття «іншого» та міжособистісної взаємодії, що виступає однією із основних компонентів моральної поведінки особистості. Тільки моральна активність особистості буде характеризувати вищий рівень прояву її толерантності. Тільки толерантна особистість буде більш здатна до стійких проявів моральної поведінки, відповідально відноситися при прийнятті моральних рішень, відкрито проявляти свою життєву позицію. В оцінці рівня сформованості такої якості особистості, як толерантність, найбільш значущим показником виступатиме толерантна поведінка. У цьому випадку толерантність можна розглядати і як відповідний образ життя особистості, який ґрунтується на гармонійній сумісності суспільного і індивідуального буття.

І саме підлітковий вік виступає одним із значущих періодів у психосоціальному розвитку людини і найбільш сприятливим для формування даної якості. Як і інші моральні якості, толерантність, не являється вродженою, а є набутою якістю і потребує динамічного розвитку, інтенсивного стимулювання та корекції. Розвивати толерантність можливо за допомогою формування і розвитку психологічної стійкості, системи позитивних установок, емпатії та миролюбності.

1. Антилоговал Н. Нравственное сознание личности и его структура. Омск, ОмГПУ, 1999
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений / Н.А. Асташова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). – Москва, 2002. С.74–85.
3. Ананьев Б.Г. Общие вопросы социологической и психологической теории личности // Психология личности. – Т.2. – Самара: Изд.Дом “Бахрах – М”, 2000. – С.52-73.
4. Боришевський М.Й. Розвиток здатності до саморегуляції поведінки як вияв суб'єктивного становлення особистості / М.Й. Боришевський // Психологія суб'єктивної активності особистості. – К., 1993. – С. 18–19.
5. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
6. Введение в политологию. Словарь-справочник / под ред. В. П. Пугачева. М., 1996.
7. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 157 с.
8. Кант И. Основы метафизики нравственности // Соч: в 6 т. – М. : Просвещение, 1965. – Т.4. – Ч.1. – С. 228-289.
9. Крутова И.В. Формирование у старшеклассников отношения к толерантности как социально значимой ценности в обучении гуманитарным дисциплинам:

дис....канд. пед. наук:13.00.01 / Крутова Ирина Владимировна. – Волгоград. – 2002.–231с.

10. Культура толерантности: опыт дипломатии для решения современных управленческих проблем / Под ред.И.Г.Тюлина. М. : Изд-во МГИМО, 2004. 304 с.
11. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3.– М.: Мысль, 1988. – 668 с. – (Филос. Наследие. Т.103). – С.91-134.
12. Максимова М. Игры во взаимопонимание и терпимость: смогут ли они оградить наших детей от влияния экстремистов? / М. Максимова, Н. Клёнова // Директор школы. – 2002. – №8.–С. 42–51
13. Психодиагностика толерантности личности. Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. М.: Смысл, 2008. 172 с.
14. Рожков М. И., Байбородова Л. В., Ковальчук М. А. Воспитание толерантности у школьников: учебно-методическое пособие. Ярославль, 2003.
15. Растатуева С.Г. Репрезентация концепта ‘толерантность’ в русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Елец, 2008.
16. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М. : Наука, 1977
17. Скок А.Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології / А.Г. Скок // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2005. – Част. 14. – С. 143 – 147.
18. Социальная психология. Словарь-справочник. М., 2001
19. Семенюк Л.П. Ціннісна свідомість українського суспільства (90-ті роки ХХ ст.) Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. Журнал. 3’2005. – К.: Міленіум, 2005. – 170 с. С.137-142
20. Таюрская Т.С. Формирование толерантного поведения подростков: автореф.дис.на соискание уч. Степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Общая

- педагогика, история педагогики и образования" / Т.С. Таюрская. –Якутск, 2002. –17с.
21. Хоруженко К. М. Культурология. Энциклопедический словарь. Ростов-на-Дону, 1997.
 22. Философский энциклопедический словарь. М., 2002.
 23. Ясницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. - 204 с. ISBN 5-202-01717-0 Издание осуществлено при поддержке Института «Открытое общество» (фонд Сороса) в рамках Программы поддержки кафедр мегапроекта «Развитие образования в России», грант № НВА 911. Рецензент: кафедра социальной психологии Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.
 24. Allport G.W. Historical Background of Modern Social Psychology / G.W. Allport; [ed. by G.Lindzey] // A Handbook of Social Psychology. – Cambridge: Addison-Wesley, 1954.–97 p
 25. Mirimanova M.S. Tolerance as an individual and social phenomenon. [Tolerantnost kak fenomen individualnyi I sotsialnyi], Moscow, Prometey, 2004, 256 p.
 26. Tajfel H., Turner S. The social identity theory of intergroup behavior // Psychology of intergroup relations. Chicago, 1986. P. 7-24.